

Секція Економіка	
УДК 330.101.54:330.88	
Дата першого надходження статті до видання	2026-01-28
Дата прийняття статті до друку після рецензування	2026-02-28
Дата публікації/оприлюднення	2026-02-28

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ЕФЕКТИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Кошовий Богдан-Петро Олегович

доктор економічних наук, доцент,

Львівський університет бізнесу та права, м. Львів, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-8550-0028>

Анотація. У статті досліджено макроекономічні ефекти розвитку інституту економічної експертизи в національному економічному середовищі. Вихідним для аналізу є розмежування двох ракурсів: експертизи як ринкової послуги, що вичерпується у відносинах двох сторін, та економічної експертизи як інституту – сукупності формальних правил, атестаційних процедур, реєстрів, методик і професійних норм, які надають експертному висновку силу визнаваного доказу. Спираючись на положення інституційної економіки, визначено ознаки інституційної зрілості: єдиний реєстр носіїв компетенції, обов'язкова атестація та періодичне підтвердження кваліфікації, уніфіковані методики, дисциплінарна відповідальність і процесуальне визнання висновку. Розгорнуто шість каналів, якими розвиток інституту транслюється на національний рівень: зниження трансакційних витрат захисту контрактів; звуження дисперсії судових рішень і пов'язане з ним зниження премії за правовий ризик; вплив на вартість капіталу через якість захисту прав власності; детінізація; підвищення якості управління публічними активами; а також зворотний канал – ризик перетворення експертизи на інструмент тиску та легалізації недобросовісних вимог. Показано, чому ці ефекти погано піддаються прямій кількісній оцінці: ендогенність щодо судової системи, відсутність контрфактичного сценарію, неспівставність національних даних, довгі лаги прояву. Оцінено придатність непрямих індикаторів до українських даних воєнного періоду. Зіставлено дві моделі вбудовування експертизи у національні правові системи (змагальну модель залученого стороною експерта та континентальну модель призначеного судом експерта) і показано, що вибір моделі визначає розподіл витрат верифікації та строки вирішення спорів. Окремо розглянуто український контекст: нормативну базу, наслідки законодавчих змін 2024 року, організаційні дефіцити, а також запит, породжений збройною агресією РФ проти України та потребою у фіксації й оцінці збитків для міжнародних компенсаційних механізмів. Запропоновано авторську модель прямих і опосередкованих ефектів із різними лагами прояву та сформульовано гіпотезу про порогову умову, за якої розвиток інституту дає позитивний макроефект, а не лише перерозподіляє витрати між учасниками спорів.

Ключові слова: економічна експертиза, інститут, трансакційні витрати, захист прав власності, вартість капіталу, детінізація, судова експертиза, оцінка збитків, повоєнне відновлення.

MACROECONOMIC EFFECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF ECONOMIC EXPERTISE IN THE NATIONAL ECONOMIC ENVIRONMENT

Koshovyi Bohdan-Petro Olehovych

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor,

Abstract. The article examines the macroeconomic effects of developing the institution of economic expertise in the national economic environment. The analysis starts from a distinction between two perspectives: expertise as a market service exhausted within the relations of two parties, and economic expertise as an institution – a set of formal rules, certification procedures, registers, methodologies and professional norms that give an expert opinion the force of recognised evidence. Drawing on institutional economics, the article identifies the features of institutional maturity: a unified register of competence holders, mandatory certification with periodic confirmation of qualifications, unified methodologies, disciplinary liability and procedural recognition of the opinion. Six channels are elaborated through which the development of the institution is transmitted to the national level: lower transaction costs of contract protection; a narrower dispersion of court decisions and the associated reduction in the legal risk premium; an effect on the cost of capital through the quality of property rights protection; de-shadowing; better management of public assets; and a reverse channel – the risk of expertise turning into an instrument of pressure and of legitimising bad-faith claims. The article shows why these effects resist direct quantitative assessment: endogeneity with respect to the judicial system, the absence of a counterfactual scenario, the incomparability of national data and long lags. The applicability of indirect indicators to Ukrainian wartime data is assessed. Two models of embedding expertise into national legal systems are compared (the adversarial model of a party-appointed expert and the continental model of a court-appointed expert), and it is shown that the choice of model determines the distribution of verification costs and the duration of dispute resolution. The Ukrainian context is considered separately: the regulatory framework, the consequences of the 2024 legislative changes, organisational deficits, and the demand generated by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. An original model of direct and indirect effects with different lags is proposed, and a threshold-condition hypothesis is formulated: the institution yields a positive macroeconomic effect rather than merely redistributing costs among the parties to a dispute.

Keywords: economic expertise, institution, transaction costs, property rights protection, cost of capital, de-shadowing, forensic expertise, damage assessment, post-war recovery.

Вступ

Актуальність проблеми. Економічну експертизу традиційно розглядають у процесуальному ракурсі – як засіб доказування в окремій справі, вартість і строки якого цікавлять передусім сторони спору. Такий погляд залишає поза увагою обставину, що сукупність експертних процедур, підкріплена атестацією, реєстрами та уніфікованими методиками, утворює самостійний інститут, здатний змінювати поведінку економічних агентів далеко за межами конкретного провадження. Різниця між двома оптиками не термінологічна: процесуальний погляд вимірює інститут кількістю проведених досліджень і середнім строком, тоді як економічний цікавиться тим, скільки угод узагалі відбулося через те, що такий інститут існує. Якщо учасники обороту заздалегідь знають, що викривлення фінансового результату або завищення обсягу робіт буде встановлено відтворюваним методом, розрахунок вигід і витрат опортуністичної поведінки змінюється ще до укладення угоди. Саме в цьому зміщенні очікувань, а не в кількості проведених експертиз, і слід шукати макроекономічний зміст інституту. Звідси впливає потреба говорити про канали впливу, а не про роль чи значення: лише канал можна описати, перевірити на обмеження і, за сприятливих умов, виміряти.

Для України питання набуло гостроти, якої воно не мало у мирний час. Збройна агресія РФ проти України породила потребу у фіксації та оцінці збитків у масштабах,

непорівнянних із довоєнним навантаженням експертних установ, причому результати такої оцінки використовуються не лише у національних судах, а й у міжнародних компенсаційних механізмах. Оцінка, складена за методикою, яку неможливо відтворити, втрачає силу і в українському провадженні, і в процедурі, де рішення ухвалює міжнародний орган, а тому ціна методологічної недбалості зростає на порядок. Повоєнне відновлення, яке вимагатиме перевірки обґрунтованості витрат на десятки мільярдів доларів, перетворює методологічну уніфікованість експертного висновку з відомчої деталі на умову ефективності всієї програми відбудови. Водночас саме воєнний період різко звузив доступність емпіричних даних, за якими можна було б судити про стан інституту. Дослідник опиняється в становищі, коли потреба у висновках зростає саме тоді, коли підстави для них стають хиткішими, і визнати це чесніше, ніж замаскувати обережним формулюванням.

Наявні публікації здебільшого констатують значущість експертизи, не показуючи механізму, через який ця значущість реалізується на макрорівні. Різниця істотна: констатація не дозволяє ані передбачити знак ефекту, ані сформулювати умови, за яких розвиток інституту перестає бути суспільно корисним. Твердження про важливу роль експертизи сумісне з будь-яким емпіричним результатом, а тому не є твердженням у строгому сенсі. Продуктивнішим є інший підхід: реконструювати канали трансмісії та одночасно визнати межі, у яких ці канали взагалі піддаються вимірюванню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу для розгляду експертизи як інституту закладено в новій інституційній економіці. Норт Д. (North D.) обґрунтував, що створені людьми обмеження структурують взаємодію та через трансакційні витрати визначають економічну результативність і темпи зростання [1]. Вільямсон О. (Williamson O.) систематизував здобутки цього напрямку, показавши, що порівняльний аналіз механізмів управління трансакціями має спиратися на невизначеність, специфічність активів і схильність до опортунізму [2]. Остром Е. (Ostrom E.) додала критерій працездатності правил: інститут функціонує тоді, коли має чітко окреслені межі, моніторинг, градуйовані санкції та власні механізми вирішення конфліктів [3]. Ці положення дозволяють відрізнити ринок експертних послуг від інституту експертизи за формальними ознаками, а не за загальним враженням про ступінь розвитку галузі.

Від категоріального рівня до вимірних величин переходить література про ефективність судочинства, і саме вона дає найближчу до теми емпіричну базу. Шемен М. (Chemin M.) на світовій базі судових реформ показав, що підвищення ефективності суду позитивно позначається на продуктивності фірм, які покладаються на реляційно-специфічні інвестиції [4]. Капопулос П. (Karopoulos P.) і Різос А. (Rizos A.) на даних Європейського Союзу за 2010–2018 роки встановили, що операційна неефективність судових систем підриває економічне зростання, послаблюючи захист приватних контрактів і безпеку прав власності [5]. Чі (Chi), Ян Б. (Yang B.) і Чжан Чж. (Zhang Z.) використали пілотну судову реформу як природний експеримент і виявили, що зростання ефективності цивільного судочинства зміцнює стійкість ланцюгів постачання через якість примусу до виконання контрактів [6]. Спільним для цих робіт є те, що жодна з них не виокремлює експертизу як самостійний чинник, хоча в господарських і податкових спорах саме висновок часто визначає результат.

Ще ближче до макрорівня підходять дослідження зв'язку між захистом прав власності та ціною, яку економіка платить за капітал. Бьюгрен П.-О. (Bjuggren P.-O.) і Еклунд Й. (Eklund J.) на даних 49 країн розширили класичну модель ціноутворення активів фактором інституційного ризику і показали, що надійніший захист прав власності знижує необхідну дохідність, а ринки в таких країнах ефективніше оцінюють інформацію [7]. Діма Б. (Dima B.), Барна Ф. (Barna F.) і Некеску М.-Л. (Nachescu M.-L.) на вибірці 45 країн підтвердили стійкий позитивний зв'язок між верховенством права та

розвитком ринку капіталу, який зберігається за контролю на захист міноритаріїв і примус до виконання контрактів [8]. Обидві роботи оперують агрегованими індексами, тому внесок окремих мікрофундаментів, серед яких і достовірність оцінки шкоди, залишається неідентифікованим.

Детінізаційний потенціал експертизи досліджено у межах напряму судово-бухгалтерського аналізу. Альшурафат Х. (Alshurafat H.), Аль Шбайл М. (Al Shbail M.), Мансур Е. (Mansour E.) систематизували сильні та слабкі сторони цього напряму і показали його вплив на соціально-економічний розвиток [9]. Різк Н. (Rizk N.), Чугарі Р. (Choughari R.), Едельбі М. (Edelby M.), Массуд М. (Massoud M.) і Ельхассан Т. (Elhassan T.) на вибірці з 325 фахівців з аудиту та обліку виявили, що зв'язок між практиками судово-бухгалтерського дослідження та контролем фінансових зловживань опосередковується якістю корпоративного управління, прозорістю та розкриттям інформації [10]. Ефект тут не діє напряму: його опосередковує стан ширшого інституційного середовища.

Стимули, які діють на самого експерта, досліджує окремий напрям – економіка експертного свідчення. Познер Р. (Posner R.) описав структурні стимули, що спонукають залученого стороною експерта зміщувати висновок на користь замовника, і запропонував ширше використання нейтральних експертів за арбітражною моделлю [11]. Сідак Дж. (Sidak J.) на власному досвіді призначеного судом експерта з оцінки збитків показав, які саме вигоди дає такий порядок для швидкості врегулювання складних спорів [12]. Кім Ч. (Kim C.) і Ко П. (Koh P.) формально довели, що призначення судом власного експерта дає суду більше інформації, але послаблює стимули сторін надавати її самостійно, тобто вигода не є безумовним [13]. Кім Ч. (Kim C.) окремо проаналізував змагальне зміщення у світлі стандарту допустимості доказів [14], а Фроб Л. (Froeb L.) і Кобаяші Б. (Kobayashi B.) ще раніше показали, що навіть раціональний оцінювач доказів систематично помиляється, коли докази відібрано зацікавленими сторонами [15]. Сукупно ці роботи вказують на залежність ефекту від конфігурації стимулів, які діють на експерта; сама наявність інституту нічого не гарантує.

Український сегмент досліджень зосереджений на організаційних проблемах. Лоза Т. (Loza T.) виокремила чотири напрями, за якими фіксуються недоліки організації судово-експертної діяльності (фінансування, методичне забезпечення, кадрове забезпечення, правове регулювання), і обґрунтувала потребу в уніфікованому методичному підході як гарантії надійного функціонування цього елемента судочинства [16]. Праця залишається у процесуальній площині й не ставить питання про макроекономічні наслідки. Відсутність такого переходу закономірна: організаційна проблематика й макроекономічний аналіз належать до різних дослідницьких традицій, і відстань між ними долається лише свідомим зусиллям, яке й утворює простір для цієї статті.

Виділення невирішеної частини проблеми. Зіставлення наведених напрямів виявляє розрив, який має радше структурний, ніж тематичний характер. Інституційна економіка пояснює, чому правила знижують трансакційні витрати, проте розглядає інститути настільки узагальнено, що експертиза в них не виокремлюється. Емпірична література про судочинство спускається на рівень конкретних реформ, але вимірює агреговану ефективність суду, всередині якої експертний складник розчинений і окремо не спостерігається. Дослідження судово-бухгалтерського напряму, навпаки, працюють із достатньою деталізацією, однак не виходять за межі фірми та професії. Українські публікації описують організаційні дефіцити докладно й точно, проте зупиняються там, де починається питання про економічні наслідки цих дефіцитів. Кожен напрям, отже, бачить свою частину предмета, і жоден не бачить його цілком. Відтак залишається невирішеним питання про те, якими саме каналами розвиток інституту економічної експертизи транслюється на національне економічне середовище, за яких умов знак

цього впливу є позитивним і наскільки такі ефекти взагалі піддаються вимірюванню за наявних даних.

Мета статті. Дослідження має на меті виявити й обґрунтувати канали макроекономічного впливу інституту економічної експертизи, оцінити можливості їх вимірювання та сформулювати умови, за яких розвиток інституту дає приріст суспільного добробуту, а не лише перерозподіл витрат між учасниками спорів. Щоб її досягти, слід розмежувати експертизу як послугу та як інститут, реконструювати механізми трансмісії, зіставити міжнародні моделі, розглянути український контекст воєнного та повоєнного періоду і побудувати авторську модель ефектів.

Наукова новизна. Уперше побудовано модель каналів впливу інституту економічної експертизи на національне економічне середовище з розмежуванням прямих і опосередкованих ефектів за критерієм наявності проміжної ланки трансляції та сформульовано гіпотезу про порогову умову, яка визначає знак макроефекту.

Практичне значення. Результати придатні для формування державної політики у сфері судово-експертної діяльності: вони зміщують пріоритет із нарощування обсягу експертиз на забезпечення тих характеристик інституту, від яких залежить напрям його впливу, та пропонують індикатори, придатні для моніторингу.

Методологія

Методи дослідження. Дослідження побудовано на інституційному аналізі, який дозволяє розглядати експертизу як сукупність правил, а не як сукупність дій. Метод реконструкції каналів трансмісії застосовано для переходу від мікрорівневого механізму до національних наслідків: кожен канал описується через послідовність «зміна правила – зміна очікувань – зміна поведінки – агрегований наслідок». Компаративний метод використано для зіставлення моделей вбудовування експертизи у правові системи різних традицій. Гіпотетико-дедуктивний підхід застосовано під час формулювання порогової умови та подальшої перевірки її на обмеження.

Джерела даних. Фактологічною базою слугували рецензовані публікації переважно 2015–2026 років, нормативно-правові акти України у сфері судово-експертної діяльності [22; 23; 27], матеріали Міністерства юстиції України та його наукових установ [24], а також показники міжнародних організацій: індекс верховенства права [18], панель показників ефективності судочинства для країн Східного партнерства [19] та оцінки шкоди й потреб у відновленні, підготовлені спільно Світовим банком, Урядом України, Європейською Комісією та Організацією Об'єднаних Націй [25]. Дані про міжнародні компенсаційні механізми взято з матеріалів Ради Європи [26]. Добір джерел підпорядковано вимозі перевірюваності: позиції, чиї ідентифікатори не вдалося звірити з записом видавця, до аналізу не залучалися, навіть коли їхній зміст здавався доречним.

Інструменти аналізу. Аналіз є якісним і зіставним: власних економетричних моделей не будувалося, оскільки доступні національні дані не утворюють панелі, придатної для оцінювання. Придатність непрямих індикаторів перевірялася шляхом зіставлення методологічних застережень, які супроводжують їх збір, із фактичними умовами збору в Україні. Аргументація будувалася так, щоб кожне твердження про наслідок спиралося на описаний механізм, а не на кореляцію. Такий порядок має свою ціну: він робить висновки менш категоричними, ніж дозволяла б статистична обробка агрегованих індексів, проте забезпечує від приписування інституту ефектів, які насправді породжені середовищем навколо нього.

Обмеження дослідження. Три джерела обмежують отримані результати. Емпіричні оцінки зв'язку між судочинством і економічними показниками отримано на матеріалі інших країн, тому їх перенесення на українські умови має характер аналогії, а не доказу. Дані воєнного періоду неповні: збір показників судочинства відбувався з відступами від методології через кадровий дефіцит і руйнування інфраструктури [19], а офіційна статистика навантаження на економічних експертів не оприлюднена у придатному для

аналізу вигляді. Нарешті, центральна гіпотеза не піддається прямій верифікації через ендогенність інституту щодо судової системи, на що вказував Дурлауф С. (Durlauf S.), аналізуючи стан доказів у дослідженнях інститутів і зростання [17].

Результати

Коректний аналіз починається з розмежування двох ракурсів економічної експертизи. На мікрорівні експертиза є ринковою послугою: приватним контрактом, за яким одна сторона купує спеціальне знання іншої, щоб оцінити збиток, перевірити правильність нарахування податку чи реконструювати рух коштів. Узятий сам по собі, такий контракт не має наслідків за межами відносин двох сторін. Інститутом експертиза стає тоді, коли формальні правила надають висновку силу, що не залежить від згоди сторони, проти якої він спрямований. Перехід від приватної переконливості до публічної визнаваності і є моментом народження інституту, а ознаками його зрілості виступають єдиний реєстр носіїв компетенції, обов'язкова атестація з періодичним підтвердженням кваліфікації, уніфіковані методики, дисциплінарна відповідальність і процесуальне визнання висновку [1; 3]. Відсутність будь-якої з цих ознак означає, що йдеться про ринок послуг, а не про інститут.

Вимогу стандартизації пояснює телеологія експертного висновку. Призначення висновку не збігається з призначенням наукового дослідження: він орієнтований не на приріст знання, а на редукцію невизначеності в конкретному правозастосовному контексті до рівня, придатного для рішення. Уніфікована методика потрібна не тому, що вона завжди точніша за авторську, а тому, що відтворюваність висновку різними атестованими особами є умовою його визнаваності. Це дає підстави стверджувати, що інститут економічної експертизи виконує щодо господарського обороту функцію, аналогічну функції стандартів вимірювання щодо торгівлі: він створює спільну мову фактів, у якій економічні твердження стають взаємно перевірюваними. Аналогія має й зворотний бік: як і будь-який стандарт вимірювання, експертна методика фіксує певну умовність і робить її обов'язковою, а тому питання про те, хто і за якою процедурою цю умовність установлює, набуває не технічного, а політекономічного змісту.

Описані ознаки інституційної зрілості ще нічого не говорять про те, як зрілість позначається на національному господарстві: відповідь потребує реконструкції окремих каналів, яких за результатами аналізу виявляється шість, причому межі між ними умовні, а останній діє у зворотному напрямі. Найближчий до поверхні канал зменшує трансакційні витрати, які супроводжують укладення контрактів та їх подальший захист. Витрати обміну виникають на трьох стадіях (до угоди, під час її виконання та внаслідок порушення умов), і розвинений інститут експертизи діє насамперед на третю з них [1; 2]. Тут легко приписати експертизі каральну функцію, якої вона не має: експертиза не карає порушника, вона робить порушення видимим постфактум і тим самим знижує його привабливість заздалегідь, тобто працює через очікування, а не через санкцію. Якщо припустити, що сторона зважає вигоду від опортунізму проти ймовірності викриття, помноженої на розмір втрат, то зростання цієї ймовірності зміщує рівновагу в бік добросовісного виконання ще до того, як будь-який спір виникне. Наслідком такого зміщення стає можливість укласти складніші, реляційно-специфічні контракти, які без надійного механізму верифікації просто не укладалися б, оскільки ризик втратити інвестицію у специфічний актив перевищував би очікуваний виграш. У цьому сенсі інститут експертизи розширює множину здійснених угод, і саме розширення цієї множини, а не економія на окремому спорі, становить його перший макроекономічний внесок.

Від витрат окремої угоди міркування природно переходить до властивостей середовища, у якому ці угоди захищаються. У господарських і податкових спорах висновок експерта часто визначає результат, а тому методологічна уніфікованість експертизи прямо позначається на дисперсії рішень за схожих обставин: чим

відтворюваніший метод, тим вужчий діапазон правдоподібних результатів. Якщо припустити, що інвестор формує очікування не за середнім, а за найгіршим правдоподібним результатом спору, то звуження цього діапазону знижує премію за правовий ризик навіть тоді, коли середній результат залишається незмінним. Механізм тут суто інформаційний: змінюється не ймовірність виграшу, а точність, з якою її можна оцінити наперед, і саме ця точність входить у розрахунок інвестора. Емпіричні дані про вплив ефективності судочинства на продуктивність фірм і на стійкість ланцюгів постачання підтверджують працездатність такого механізму на агрегованому рівні [4; 5; 6], хоча й не дозволяють виокремити внесок саме експертного складника.

Передбачуваність рішень не існує окремо від ціни, яку економіка платить за капітал, і саме тут розгортається наступний канал. Надійна оцінюваність збитку підвищує очікувану величину відшкодування, зменшує ймовірність безкарного експропріаційного поводження і через обидва ці ефекти знижує інституційну складову необхідної дохідності [7; 8]. Інститут експертизи виступає одним із мікрофундаментів захисту прав власності: він визначає, наскільки достовірно можна встановити розмір заподіяної шкоди чи вартість активу, а отже, наскільки реальною є перспектива судового захисту. Право, яке неможливо оцінити в грошах, захищається гірше за право, розмір порушення якого встановлюється відтворюваним методом, і ця обставина зберігає силу незалежно від якості самих матеріальних норм. Звідси випливає висновок, що має практичну вагу: вдосконалення методик оцінки здатне впливати на вартість капіталу навіть за незмінного законодавства про власність, а отже, експертиза виявляється порівняно дешевим важелем поряд із масштабними правовими реформами.

Досі йшлося про ефекти, які виникають усередині легального обороту, проте інститут експертизи діє й на його межі. Судово-бухгалтерське дослідження реконструює справжній рух коштів і активів там, де облік було сфальсифіковано, однак детінізаційний ефект не зводиться до розкриття окремих схем. Існування дієвого інституту підвищує суб'єктивну ймовірність викриття і тим самим змінює розрахунок вигід та витрат тіньової операції ще до її вчинення; механізм той самий, що й у попередньому випадку, лише перенесений із площини приватного спору в площину відносин із державою. Дослідження показують, що цей вплив опосередковується якістю корпоративного управління та прозорістю розкриття інформації, тобто ізольоване посилення експертизи за слабого управління дає менший ефект, ніж могло б здатися [9; 10]. Звідси випливає обережніший висновок, ніж той, що зазвичай супроводжує розмови про детінізацію: експертиза не заміщує інших інститутів, а посилює ті, що вже працюють, і в середовищі, де не працює жоден, її власний внесок наближається до нуля.

Та сама логіка підвищеної ймовірності викриття поширюється на розпорядження публічними активами, де ціна помилки вимірюється прямими бюджетними втратами. Експертне супроводження закупівель, приватизації та управління державним майном створює верифікований базис для оцінки того, чи відповідала ціна ринковій і чи були обсяги робіт реальними. Механізм двоїстий: до вчинення правочину обов'язковість оцінки стримує завищення, після нього дозволяє кількісно встановити збиток і повернути кошти. Особливість цього каналу полягає в тому, що держава виступає одночасно замовником експертизи, власником експертних установ і стороною, проти якої висновок може бути спрямований, а тому питання незалежності постає тут гостріше, ніж у приватному спорі. Якщо припустити, що три названі ролі не розведено організаційно, то очікуваний виграш від каналу зменшується пропорційно до можливості впливати на висновок, і за певного рівня такого впливу канал здатен змінити знак на протилежний.

Усе сказане описувало інститут, який працює за призначенням, проте механізм, що надає висновку силу визнаваного доказу, симетрично створює й стимул захопити контроль над його виробництвом. Той самий інститут, який знижує трансакційні

витрати, за певних умов перетворюється на інструмент тиску, рейдерства чи легалізації недобросовісних вимог. Механізм дзеркальний до основного: сила визнаваного доказу дозволяє надати недобросовісній вимозі вигляд об'єктивно встановленого факту, причому саме легітимність інституту робить таку підміну ефективною. Тут проступає парадокс, вартий окремої уваги: слабкий інститут майже не піддається захопленню, бо його висновок нікого не переконує, тоді як сильний інститут стає привабливою мішенню саме тому, що його висновку довіряють. Це дає підстави стверджувати, що знак макроефекту не визначений наперед і що зростання довіри до експертизи без одночасного посилення гарантій незалежності здатне збільшити не лише суспільний виграш, а й потенційні втрати.

Макроефекти інституту експертизи погано піддаються прямій кількісній оцінці, і причин цьому чотири. Ендогенність означає, що експертиза розвивається разом із судовою системою, тому будь-яка кореляція відображає й вплив ширшого середовища [17]. Відсутність контрфактичного сценарію позбавляє дослідника бази порівняння. Неспівставність національних даних зумовлена відмінностями у процесуальному статусі висновку та обсязі повноважень експерта. Довгі лаги відсувають прояв ефекту на роки. Тому міжнародна практика спирається на непрямі індикатори – індекси верховенства права, показники тривалості розгляду та частки вирішених справ, оцінки захисту інвесторів [18; 19]. Придатність цих індикаторів до українських даних обмежена: методологічні застереження, якими супроводжується збір показників в умовах воєнного стану, роблять міжчасові порівняння ненадійними [19]. Найбільш придатними видаються показники тривалості розгляду спорів, оскільки вони чутливі до строків проведення експертиз – одного з небагатьох параметрів, що спостерігається безпосередньо.

Порівняння правових традицій виявило дві базові моделі з різними економічними наслідками. У країнах загального права домінує модель залученого стороною експерта: сторони самостійно наймають і оплачують фахівців, чиї свідчення перевіряються перехресним допитом. Перевагою є збереження безсторонності суду, ризиком – систематичне зміщення висновку на користь замовника та асиметрія видатків між сторонами з різними ресурсами [11; 15]. У континентальній традиції домінує інститут призначеного судом експерта, що знижує змагальне викривлення, але переносить на суд відповідальність за генерування доказу [12; 20; 21]. Виграш від нейтрального призначення не є безумовним: він супроводжується послабленням стимулів сторін надавати інформацію самостійно [13; 14]. Обережна оцінка переносності дає асиметричний висновок. Професійні стандарти, сертифікація та етичні кодекси придатні для запозичення, тоді як пряме перенесення суто змагальної моделі у систему з невисокою довірою до суду ризикує посилити змагання експертів без виграшу в об'єктивності.

Український контекст характеризується поєднанням розвиненої нормативної бази з організаційними дефіцитами. Базовий закон у сфері судової експертизи діє з 1994 року і зазнав змін у жовтні 2024 року у зв'язку з ухваленням законодавства про адміністративну процедуру: запроваджено безстроковість свідоцтв, урегульовано дисциплінарну відповідальність, процедури приведено у відповідність до адміністративно-процедурного регулювання [22; 23]. Судово-економічна експертиза охоплює дослідження документів бухгалтерського й податкового обліку, економічної діяльності підприємств та фінансово-кредитних операцій [24]. Законодавчі зміни не усунули організаційних дефіцитів: черг, тривалих строків проведення, кадрового дефіциту воєнного часу та підірваної довіри до висновку [16]. Нормативна повнота не тотожна інституційній спроможності, адже правило, записане в законі, починає працювати лише тоді, коли підкріплене ресурсом і процедурою застосування.

Масштаб запиту, породженого війною, не має аналогів у попередній практиці. Оцінки шкоди та потреб у відновленні, підготовлені міжнародними партнерами разом з Урядом України, фіксують прямі збитки та потреби у відбудові, які багаторазово перевищують річний обсяг національного виробництва [25]. Кожна заява до міжнародних компенсаційних механізмів за категоріями, що стосуються підприємницької діяльності та інфраструктури, потребує економічної оцінки, придатної як доказ [26]. Порядок визначення шкоди та збитків, затверджений у березні 2022 року, заклав загальні засади такої оцінки, проте методологічна деталізація за окремими категоріями залишається незавершеною [27]. Повоєнне відновлення сформує запит на масову й уніфіковану експертизу, а відтак поставить питання про пропускну спроможність інституту в термінах, у яких воно раніше не ставилося. Описані канали, обмеження їх вимірювання та український контекст разом утворюють матеріал, який тепер потребує впорядкування в єдину модель.

Обговорення

Інтерпретація результатів. Отримані результати дозволяють упорядкувати канали впливу за критерієм наявності проміжної ланки трансляції. До прямих ефектів належать ті, що виникають у межах спору: зниження витрат порушення контракту, встановлення розміру збитку, викриття конкретної схеми. Їхній лаг короткий – від кількох місяців до одного-двох років, а прояв локалізований на рівні сторін спору та бюджету. До опосередкованих належать ефекти, що потребують зміни очікувань економічних агентів: зниження премії за правовий ризик, здешевлення капіталу, зростання інвестицій у реляційно-специфічні активи. Їхній лаг вимірюється роками, а прояв розсіяний на рівні економіки загалом. Опосередковані ефекти породжує репутація інституту загалом, а не окремий висновок: вони є функцією передбачуваності всього масиву експертиз.

Порівняння з іншими дослідженнями. Запропонована інтерпретація узгоджується з висновками про вплив ефективності судочинства на продуктивність і стійкість фірм [4; 5; 6], але уточнює їх у частині механізму: агрегована ефективність суду включає складник, що залежить від якості експертного забезпечення, і цей складник має власну динаміку. Щодо зв'язку захисту прав власності з вартістю капіталу [7; 8] отримані результати додають мікрофундамент, який в агрегованих індексах не спостерігається окремо. Порівняно з дослідженнями судово-бухгалтерського напрямку [9; 10] висновки цієї статті розширюють рівень аналізу з фірми до національного середовища, зберігаючи при цьому засторогу про опосередкований характер впливу. Найбільше розходження стосується літератури про експертне свідчення [11; 12; 13; 14; 15]: якщо вона переважно оцінює, яка модель точніша, то тут наголос зміщено на те, що обидві моделі здатні давати як позитивний, так і негативний макроефект залежно від конфігурації стимулів.

Наукова новизна (розгорнуто). Центральним елементом новизни є гіпотеза про порогову умову. Видається обґрунтованим припустити, що розвиток інституту економічної експертизи дає позитивний макроефект лише за одночасного виконання чотирьох умов: достатнього охоплення, тобто спроможності задовольняти попит без надмірних черг; якості методик, що забезпечує відтворюваність висновку різними експертами; незалежності, тобто стійкості до тиску та захоплення; і прийнятних строків. За недосягнення порогу принаймні за однією з умов інститут не зникає, а змінює функцію: замість зниження сукупних трансакційних витрат він перерозподіляє їх між учасниками спорів. За високої якості, але низької незалежності інститут перетворюється на канал легалізації недобросовісних вимог, і виграш добросовісної сторони компенсується програшем іншої без чистого суспільного виграшу. За високої

незалежності, але надмірних строків вираш у передбачуваності знецінюється витратами очікування.

Гіпотезу слід перевірити на обмеження, а не подавати як доведену. Вона не піддається прямій емпіричній верифікації через ендегенність і відсутність контрфактичного сценарію [17]. Чотири умови можуть бути не адитивними, а взаємодіяти нелінійно, тому уявлення про єдиний поріг є спрощенням. Знак ефекту, ймовірно, залежить від початкового стану ширшого інституційного середовища: у системі з високою довірою до суду навіть недосконала експертиза дає позитивний внесок, тоді як у системі з низькою довірою навіть якісна експертиза може бути захоплена. Відтак модель має статус аналітичної рамки для формулювання дослідницьких питань, а не емпірично підтвердженого закону.

Практичне значення (розгорнуто). Порогова логіка змінює порядок пріоритетів державної політики. Нарощування кількості експертиз без забезпечення незалежності, якості методик і прийнятих строків не дає макроефекту, а лише переміщує витрати між сторонами. Першочерговим видається захист експертів від тиску та прозорий розподіл доручень, оскільки саме незалежність визначає знак ефекту; індикатором тут слугує частка висновків, скасованих через сумніви в неупередженості. Другим кроком доцільна публікація єдиних методик оцінки, зокрема збитків, завданих збройною агресією, придатних для використання в міжнародних компенсаційних механізмах [26; 27]; індикатором є частка українських оцінок, прийнятих без дооцінки. Третім кроком – розширення атестованого приватного сегмента під єдиними стандартами задля скорочення строків [22]. Стійке зростання тривалості розгляду господарських спорів або частки рішень, скасованих через дефекти експертизи, сигналізує про недосягнення порогу. Відповіддю на такий сигнал має стати повернення до перших двох кроків, а не подальше нарощування обсягу.

Висновки

Економічна експертиза набуває макроекономічного значення не як сукупність послуг, а як інститут, тобто як сукупність формальних правил, що надають висновок силу визнаваного доказу незалежно від згоди сторони, проти якої він спрямований. Ознаками інституційної зрілості виступають єдиний реєстр носіїв компетенції, обов'язкова атестація з періодичним підтвердженням кваліфікації, уніфіковані методики, дисциплінарна відповідальність і процесуальне визнання висновку.

Вплив інституту на національне економічне середовище реалізується шістьма каналами: зниженням трансакційних витрат захисту контрактів, звуженням дисперсії судових рішень і пов'язаним із ним зниженням премії за правовий ризик, впливом на вартість капіталу через якість захисту прав власності, детінізацією, підвищенням якості управління публічними активами та зворотним каналом, яким експертиза перетворюється на інструмент тиску й легалізації недобросовісних вимог. Наявність шостого каналу означає, що знак сукупного ефекту не визначений наперед.

Пряма кількісна оцінка цих ефектів залишається недосяжною через ендегенність експертизи щодо судової системи, відсутність контрфактичного сценарію, неспівставність національних даних і довгі лаги прояву. Серед непрямих індикаторів найбільш придатними до українських умов є показники тривалості розгляду спорів, тоді як агреговані індекси верховенства права відображають стан експертизи надто опосередковано, а їх збір у воєнний період супроводжується методологічними відступами.

Зіставлення правових традицій показало, що вибір між моделлю залученого стороною експерта та моделлю призначеного судом експерта визначає розподіл витрат верифікації та строки вирішення спорів, причому жодна з моделей не є безумовно кращою. Для українських умов придатними до запозичення є професійні стандарти,

сертифікація та етичні кодекси, тоді як пряме перенесення суто змагальної моделі несе ризик посилення змагання експертів без виграшу в об'єктивності.

Запропонована модель розрізняє прямі ефекти з коротким лагом і локалізованим проявом та опосередковані ефекти з довгим лагом і розсіяним проявом, які породжуються репутацією інституту загалом, а не якістю окремого висновку. Сформульована гіпотеза про порогову умову передбачає, що позитивний макроефект виникає лише за одночасного досягнення порогів охоплення, якості методик, незалежності та строків; за недосягнення хоча б одного з них інститут перерозподіляє витрати, не створюючи чистого суспільного виграшу. Гіпотеза не доведена і має статус аналітичної рамки.

Для України практичний наслідок полягає у зміщенні пріоритету державної політики з нарощування обсягу експертиз на забезпечення тих характеристик інституту, від яких залежить напрям його впливу. З огляду на масштаб збитків, завданих збройною агресією рф проти України, та на участь у міжнародних компенсаційних механізмах, методологічна уніфікація й незалежність економічної експертизи стають питанням не лише правосуддя, а й ефективності повоєнного відновлення. Подальші дослідження доцільно спрямувати на побудову спостережуваних індикаторів для кожної з чотирьох порогових характеристик.

Список використаних джерел

1. North D. C. Institutions, Transaction Costs and Economic Growth. *Economic Inquiry*. 1987. Vol. 25, No. 3. P. 419–428. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1987.tb00750.x>
2. Williamson O. E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. 2000. Vol. 38, No. 3. P. 595–613. DOI: <https://doi.org/10.1257/jel.38.3.595>
3. Ostrom E. Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. *American Economic Review*. 2010. Vol. 100, No. 3. P. 641–672. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.100.3.641>
4. Chemin M. Judicial Efficiency and Firm Productivity: Evidence from a World Database of Judicial Reforms. *The Review of Economics and Statistics*. 2020. Vol. 102, No. 1. P. 49–64. DOI: https://doi.org/10.1162/rest_a_00799
5. Kapopoulos P., Rizos A. Judicial Efficiency and Economic Growth: Evidence Based on European Union Data. *Scottish Journal of Political Economy*. 2024. Vol. 71, No. 1. P. 101–131. DOI: <https://doi.org/10.1111/sjpe.12357>
6. Chi [●], Yang B., Zhang Z. Judicial Efficiency, Contract Enforcement, and Supply Chain Resilience: Evidence From a Natural Policy Experiment. *Australian Accounting Review*. 2026. Vol. 36, No. 2. P. 170–190. DOI: <https://doi.org/10.1111/auar.70025>
7. Bjuggren P.-O., Eklund J. E. Property Rights and the Cost of Capital. *European Journal of Law and Economics*. 2015. Vol. 39, No. 3. P. 523–537. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10657-013-9396-x>
8. Dima B., Barna F., Nachescu M.-L. Does Rule of Law Support the Capital Market? *Economic Research – Ekonomska Istraživanja*. 2018. Vol. 31, No. 1. P. 461–479. DOI: <https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1432371>
9. Alshurafat H., Al Shbail M. O., Mansour E. Strengths and Weaknesses of Forensic Accounting: An Implication on the Socio-economic Development. *Journal of Business and Socio-economic Development*. 2021. Vol. 1, No. 2. P. 135–148. URL: <https://www.emerald.com/jbsed/article/1/2/135/196159>
10. Rizk N. T., Choughari R., Edelby M., Massoud M., Elhassan T. From Detection to Prevention: Examining the Associations Between Forensic Accounting Practices, Governance Quality, Transparency, Disclosure, and Accountants' Perception of Financial Fraud Control.

- Journal of Risk and Financial Management*. 2026. Vol. 19, No. 8. Art. 645. DOI: <https://doi.org/10.3390/jrfm19080645>
11. Posner R. A. The Law and Economics of the Economic Expert Witness. *Journal of Economic Perspectives*. 1999. Vol. 13, No. 2. P. 91–99. DOI: <https://doi.org/10.1257/jep.13.2.91>
12. Sidak J. G. Court-Appointed Neutral Economic Experts. *Journal of Competition Law & Economics*. 2013. Vol. 9, No. 2. P. 359–394. URL: <https://academic.oup.com/jcle/article/9/2/359/1002553>
13. Kim C., Koh P. S. Court-Appointed Experts and Accuracy in Adversarial Litigation. *International Journal of Economic Theory*. 2020. Vol. 16, No. 3. P. 282–305. DOI: <https://doi.org/10.1111/ijet.12191>
14. Kim C. Adversarial Bias, Litigation, and the Daubert Test: An Economic Approach. *International Review of Law and Economics*. 2016. Vol. 47. P. 67–75. URL: <https://ideas.repec.org/a/eee/irlaec/v47y2016icp67-75.html>
15. Froeb L. M., Kobayashi B. H. Naive, Biased, Yet Bayesian: Can Juries Interpret Selectively Produced Evidence? *The Journal of Law, Economics, and Organization*. 1996. Vol. 12, No. 1. P. 257–276. URL: <https://academic.oup.com/jleo/article-abstract/12/1/257/902724>
16. Лоза Т. В. Проблеми організації судово-експертної діяльності в Україні та шляхи їх вирішення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.112>
17. Durlauf S. Institutions, Development and Growth: Where Does the Evidence Stand? EDI Working Paper Series WP18/04.1. Oxford : Economic Development and Institutions, 2018. URL: <https://edi.opml.co.uk/wpcms/wp-content/uploads/2018/09/Steve-Durlauf-Institutions-Growth-Revision-1.pdf>
18. Rule of Law Index 2025: Ukraine. Washington, D.C. : World Justice Project, 2025. URL: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/Ukraine_3.pdf
19. Justice Dashboard Eastern Partnership: Ukraine. CEPEJ(2024)2REV1. Strasbourg : Council of Europe, 2024. URL: <https://rm.coe.int/ukraine-deliverable-2/1680b26dfb>
20. Comparative Study on Expert Witnesses in Court Proceedings. Washington, D.C. : World Bank, 2011. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/801721468339116562/pdf/628320ESW0B0x30ative0Study00final0.pdf>
21. The Adjudication of Expert Witness Testimony: A Comparative Analysis. *Business Law Today*. Chicago : American Bar Association, 2023. URL: <https://businesslawtoday.org/2023/12/adjudication-of-expert-witness-testimony-comparative-analysis/>
22. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII (зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 10 жовтня 2024 р. № 4017-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
23. Деякі питання у сфері судово-експертної діяльності : наказ Міністерства юстиції України від 10 грудня 2024 р. № 3565/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1891-24>
24. Судово-економічна експертиза та напрямки її дослідження. Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України. URL: <https://ondise.minjust.gov.ua/sudovo-ekonomichna-ekspertiza-ta-napryamki-%D1%97%D1%97-doslidzhennya/>
25. Ukraine – Fifth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA5): February 2022 – December 2025. Washington, D.C. : World Bank, Government of Ukraine, European Commission, United Nations, 2026. URL:

<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099022026094036395>

26. Register of Damage for Ukraine. Strasbourg : Council of Europe. URL: <https://www.rd4u.coe.int/en/>

27. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF>

References

1. North, D. C. (1987). Institutions, Transaction Costs and Economic Growth. *Economic Inquiry*, 25(3), 419–428. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1987.tb00750.x>
2. Williamson, O. E. (2000). The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595–613. <https://doi.org/10.1257/jel.38.3.595>
3. Ostrom, E. (2010). Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. *American Economic Review*, 100(3), 641–672. <https://doi.org/10.1257/aer.100.3.641>
4. Chemin, M. (2020). Judicial Efficiency and Firm Productivity: Evidence from a World Database of Judicial Reforms. *The Review of Economics and Statistics*, 102(1), 49–64. https://doi.org/10.1162/rest_a_00799
5. Kapopoulos, P., & Rizos, A. (2024). Judicial Efficiency and Economic Growth: Evidence Based on European Union Data. *Scottish Journal of Political Economy*, 71(1), 101–131. <https://doi.org/10.1111/sjpe.12357>
6. Chi, [●], Yang, B., & Zhang, Z. (2026). Judicial Efficiency, Contract Enforcement, and Supply Chain Resilience: Evidence From a Natural Policy Experiment. *Australian Accounting Review*, 36(2), 170–190. <https://doi.org/10.1111/auar.70025>
7. Bjuggren, P.-O., & Eklund, J. E. (2015). Property Rights and the Cost of Capital. *European Journal of Law and Economics*, 39(3), 523–537. <https://doi.org/10.1007/s10657-013-9396-x>
8. Dima, B., Barna, F., & Nachescu, M.-L. (2018). Does Rule of Law Support the Capital Market? *Economic Research – Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 461–479. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1432371>
9. Alshurafat, H., Al Shbail, M. O., & Mansour, E. (2021). Strengths and Weaknesses of Forensic Accounting: An Implication on the Socio-economic Development. *Journal of Business and Socio-economic Development*, 1(2), 135–148. <https://www.emerald.com/jbsed/article/1/2/135/196159>
10. Rizk, N. T., Choughari, R., Edelby, M., Massoud, M., & Elhassan, T. (2026). From Detection to Prevention: Examining the Associations Between Forensic Accounting Practices, Governance Quality, Transparency, Disclosure, and Accountants' Perception of Financial Fraud Control. *Journal of Risk and Financial Management*, 19(8), 645. <https://doi.org/10.3390/jrfm19080645>
11. Posner, R. A. (1999). The Law and Economics of the Economic Expert Witness. *Journal of Economic Perspectives*, 13(2), 91–99. <https://doi.org/10.1257/jep.13.2.91>
12. Sidak, J. G. (2013). Court-Appointed Neutral Economic Experts. *Journal of Competition Law & Economics*, 9(2), 359–394. <https://academic.oup.com/jcle/article/9/2/359/1002553>
13. Kim, C., & Koh, P. S. (2020). Court-Appointed Experts and Accuracy in Adversarial Litigation. *International Journal of Economic Theory*, 16(3), 282–305. <https://doi.org/10.1111/ijet.12191>
14. Kim, C. (2016). Adversarial Bias, Litigation, and the Daubert Test: An Economic Approach. *International Review of Law and Economics*, 47, 67–75. <https://ideas.repec.org/a/eee/irlaec/v47y2016icp67-75.html>

15. Froeb, L. M., & Kobayashi, B. H. (1996). Naive, Biased, Yet Bayesian: Can Juries Interpret Selectively Produced Evidence? *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 12(1), 257–276. <https://academic.oup.com/jleo/article-abstract/12/1/257/902724>
16. Loza, T. V. (2023). Problemy orhanizaciji sudovo-ekspertnoji dijajlnosti v Ukrajinі ta shljakhy jikh vyrishennja [Problems of Organising Forensic Expert Activity in Ukraine and Ways to Solve Them]. *Analitychno-porivnjalne pravožnavstvo*, (6). <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.112> (in Ukrainian)
17. Durlauf, S. (2018). *Institutions, Development and Growth: Where Does the Evidence Stand?* EDI Working Paper Series WP18/04.1. Oxford: Economic Development and Institutions. <https://edi.opml.co.uk/wpcms/wp-content/uploads/2018/09/Steve-Durlauf-Institutions-Growth-Revision-1.pdf>
18. World Justice Project. (2025). *Rule of Law Index 2025: Ukraine*. Washington, D.C. https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/Ukraine_3.pdf
19. Council of Europe. (2024). *Justice Dashboard Eastern Partnership: Ukraine*. CEPEJ(2024)2REV1. Strasbourg. <https://rm.coe.int/ukraine-deliverable-2/1680b26dfb>
20. World Bank. (2011). *Comparative Study on Expert Witnesses in Court Proceedings*. Washington, D.C. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/801721468339116562/pdf/628320ESW0B0x30ative0Study00final0.pdf>
21. American Bar Association. (2023). The Adjudication of Expert Witness Testimony: A Comparative Analysis. *Business Law Today*. <https://businesslawtoday.org/2023/12/adjudication-of-expert-witness-testimony-comparative-analysis/>
22. Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrajinі vid 25 ljutoho 1994 r. № 4038-XII [On Forensic Expertise: Law of Ukraine of 25 February 1994 No. 4038-XII]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (in Ukrainian)
23. Dejaki pytannja u sferi sudovo-ekspertnoji dijajlnosti: nakaz Ministerstva justycji Ukrajinі vid 10 hrudnja 2024 r. № 3565/5 [Certain Issues in the Field of Forensic Expert Activity: Order of the Ministry of Justice of Ukraine of 10 December 2024 No. 3565/5]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1891-24> (in Ukrainian)
24. Sudovo-ekonomichna ekspertyza ta naprjamky jiji doslidzhennja [Forensic Economic Expertise and Its Areas of Research]. Odesa Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine. <https://ondise.minjust.gov.ua/sudovo-ekonomichna-ekspertiza-ta-naprjamki-%D1%97%D1%97-doslidzhennja/> (in Ukrainian)
25. World Bank, Government of Ukraine, European Commission, & United Nations. (2026). *Ukraine – Fifth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA5): February 2022 – December 2025*. Washington, D.C. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099022026094036395>
26. Council of Europe. *Register of Damage for Ukraine*. Strasbourg. <https://www.rd4u.coe.int/en/>
27. Pro zatverdzhennja Porjadku vyznachennja shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukrajinі vnaslidok zbrojnoji ahresiji Rosijskoji Federaciji: postanova Kabinetu Ministriv Ukrajinі vid 20 bereznja 2022 r. № 326 [On Approval of the Procedure for Determining Damage and Losses Caused to Ukraine as a Result of the Armed Aggression of the Russian Federation: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 20 March 2022 No. 326]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF> (in Ukrainian)